

ORIS GOSPODARSTVA NA SLOVENSKEM V PRVEM OBDOBJU KAPITALIZMA

(do leta 1918)

FERDO GESTRIN

Komaj sedemdeset let trajajoče obdobje od razpada avstro-ogrske monarhije in nastanka države jugoslovanskih narodov pomeni za Slovence dobo, v kateri se je bistveno spremenila struktura gospodarstva in se je popolnoma uveljavil kapitalizem. Hkrati pa je to čas silovitega boja za obstanek in narodno samobitnost zlasti proti pritisku vladajočega nemštva, ki se je bil tudi na področju gospodarstva.

Prva desetletja od sredine 19. stoletja dalje so slovenskim deželam prinesla nov gospodarski prevrat, tedaj s težiščem na neagrarni proizvodnji. Označujejo ga prehod iz manufakturne v strojno proizvodnjo, uvajanje nove tehnike v prometu na kopnem in na morju in izvedba zemljiške odveze z njenimi družbenimi in gospodarskimi posledicami.

Z zemljiško odvezo, ki je bila eden izmed redkih trajnih rezultatov revolucionarnega leta 1848, ni bilo samo konec fevdalnih odnosov (čeprav ne brez ostankov) na slovenskih tleh, marveč se je v mnogih pogledih močno spremenila tudi poljedelska struktura. Kmet je tedaj postal pravi lastnik zemlje, ki ni bila že prej v neposredni obdelavi zemljiškega gospoda. V avstrijskem delu slovenskih dežel je kmetu pripadlo okoli 95 % obdelovalne zemlje (njiv, vrtov, travnikov in del vinogradov), v Prekmurju, kjer so bili dominikalni deli zemljiških gospodstev mnogo večji, pa le blizu 75 %. Zemljiška odveza se seveda ni dotaknila kolonatskih odnosov, ki so še naprej veljali deloma v Goriških Brdih in delu slovenske Istre. Plemstvo je torej obdržalo precejšnje površine obdelovalne zemlje pa tudi gozdov in pašnikov. Iz tega v osnovi izhaja, hkrati s kompleksi, pridobljenimi ob odpravi servitutov, kapitalistična veleposest, kakor jo v tem obdobju srečujemo na slovenskih tleh. Zemljiška odveza se je v slovenskih deželah izvedla zelo hitro (v letih 1853—55) za odškodnino fevdalcem, izračunano po posebnih komisijah in plačljivo v 20 letnih obrokih, pri čemer so se obračunavale 5 % obresti na še neizplačano vsoto. Odškodninske vsote so

bile za zavarovanje interesov prejšnjih zemljiških gospodov vpisane kot hipoteke na kmetijah. Odplačevanje v obliki doklad k davkom se je začelo takoj po odvezi in je plemstvo dobilo na račun odškodnine velike vsote, ki jih je v precejšnji meri investiralo v svoje kmetijske obrate. Na Slovenskem je ta vsota dosegla okoli 20 milijonov goldinarjev.

Potem ko je bil poglaviti del zemljiške odveze že izveden, se je začelo urejati tudi vprašanje gozdnih in pašnih servitutov. Celotni postopek, izvajan po zakonu iz leta 1853, je trajal izredno dolgo in se je zaključeval šele po 1880. letu. Komisije pa so povsem prenehale z delom šele konec 19. stoletja. Ves postopek pri odkupu in regulaciji servitutnih pravic pa je bil za kmeta praviloma krivičen. Kmečke pravice do lesa in paše so se namreč izplačevale ali v denarju ali pa poravnavale z razdelitvijo gozda oziroma pašnikov po določenem ključu. Prizadeti so bili zlasti srednji in mali kmetje ter kajžarji, ki jim je pravica do skupne izrabe gozda in pašnikov veliko pomenila. Sedaj so največkrat dobili le majhne površine pašnikov in gozdov ali namesto tega celo mnogo pre nizko obračunane odškodnine. Leta 1873, ko vprašanje servitutov še ni bilo do kraja rešeno, so imeli veleposestniki na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem od 35,5 do 38 % vsega gozda, mala kmečka posest z občinami, kjer odprava servitutov še ni bila zaključena, pa na Kranjskem 61,6 %, na Koroškem 54,5 % in na Štajerskem 53,6 %. Ostale površine gozda so bile državne ali deželne. Le na Primorskem je bila slika povsem druga; veliko večino gozda so imeli kmečki posestniki, veleposestniki pa le nekaj nad 6 %. Mnogokje so se gospodarske osnove kmetij zmanjšale prav zaradi take delitve in nam je tudi tu iskati enega izmed vzrokov za propadanje kmetov, ki je bilo tako značilen pojav v slovenski zgodovini v drugi polovici 19. stoletja. Zlasti je bilo prizadeto kmečko prebivalstvo z malo zemlje in prav z njihovim propadanjem se je že v 50. letih začel prvi val izseljevanja s podeželja v mesta in tujino.

Z zemljiško odvezo je na slovensko podeželje dokončno prodrla oblika individualizirane kmetijstva. Ostali so le še redki ostanki prejšnjega, na vaško skupnost več ali manj vezanega kmečkega gospodarstva, kot npr. občinska paša. Toda to je kmetu zlasti sprva povzročalo nemalo težav. Prav tako pa je zemljiška odveza ustvarila precejšnje število veleposesti v rokah nekdanjih fevdalcev. Samo na Kranjskem jih je bilo 334, od katerih so posamezne dosegle tudi do 1000 ha in čez. V Prekmurju so imela veleposestva večinoma več obdelovalne zemlje in manj gozdov, drugje v slovenskih deželah pa je praviloma gozd prevladoval.¹

Že konec prejšnjega obdobja začetni proces industrializacije se je v prvih desetletjih te dobe počasi nadaljeval. Manufaktura in založniška oblika proizvodnje je izginjala. Manufakture so ali propadle ali pa so se spremenile v tovarne. Namesto vodne sile se kot vir energije uveljavlja premog. Stroji so vedno bolj izpodrivali ročno delo. Nič manjšega pomena za spremembo celotne gospodarske strukture na Slovenskem pa je bilo tudi uvajanje nove tehnike v prometu na kopnem in po morju, ki je sprva najbolj viden znanilec uveljavljanja kapitalizma na Slovenskem.

Čeprav se je gradnja železnic začela predvsem v interesu nemškega kapitala in potreb habsburške monarhije že pred letom 1848, je šele leta 1857 prek slovenskega ozemlja stekla železnica Dunaj—Trst, poglobitna prometna žila monarhije v vsem tem obdobju. Od nje so v dveh desetletjih zgradili vrsto odcepov in vezali okolne dežele na to osrednjo prometno žilo monarhije oziroma po dualizmu njenega avstrijskega dela. S progo Trst—Gorica—Videm (Udine) (1860) je bila ustvarjena zveza z Benečijo, s progo Ptuj—Kaniža (1860)—Budimpešta (1861) z Ogrsko in s progo Zidani most—Zagreb—Sisak (1862) oziroma Zagreb—Karlovac (1865) s Hrvatsko. Proga Maribor—Celovec (1863)—Beljak (1864) je prečkala Koroško. Nanjo se je vezala proga Ljubljana—Jesenice—Trbiž—Beljak (1870) z odcepom Trbiž—Pontabelj (1873—89). Kmalu sta bila napravljena tudi odcepa Pivka—Reka (1872) in Divača—Pulj (1876). Druga faza gradenj na Slovenskem se začne po letu 1890, ko je bil kapitalizem že v polnem teku. V tem času se je gradnja prog regionalnega in krajevnega pomena nadaljevala. Pomembnejši sta bili progi Ljubljana—Grosuplje—Novo mesto (1894) s podaljškom na Karlovac na Hrvatskem, oziroma Grosuplje—Kočevje (1898). Od prve proge se je zgradil tudi odcep Trebnje—Šentjanž. Ta leta so prinesla poleg prog Radgona—Ljutomer (1890), Ljubljana—Kamnik (1891), Celje—Velenje (1891) in dalje v Dravograd (1899), kjer se je priključila na

progo Maribor—Beljak, dalje Ljubljana—Vrhnika (1899), Grobelno—Rogatec (1905) in Kranj—Tržič (1910) tudi še tri edine ozkotirne povsem lokalne proge Poljčane—Konjice (1892), Velikovec—Železna Kapla (1902) in Trst—Poreč (1902). V začetku 20. stoletja je bila v interesu nemškega kapitala zgrajena druga samostojna prehodna proga prek slovenskega ozemlja bohinjsko-turska železnica, ki je povezovala Južno Nemčijo in Trst prek Beljaka, Jesenic in Gorice (1906). Leto pozneje zgrajena železnica, ki je z ogrskim ozemljem povezovala Mursko Soboto v Prekmurju, je še bolj zavrla gospodarsko, politično in kulturno povezovanje Prekmurja z drugimi slovenskimi deželami v avstrijski polovici monarhije. Dolžina vseh prog je konec obdobja prekoračila 1700 km. Vanje so bile vložene ogromne vsote izključno tujega kapitala.²

V pomorskem osebnem prometu se je v Trstu uveljavil parnik že v predmarčni dobi predvsem po zaslugi avstrijskega Lloyda. Toda vse do odprtja Sueškega kanala se zlasti v tovornem prometu močno uporabljajo jadrnice. Še leta 1867 je bilo v Trstu 119 jadrnic z nosilnostjo nad 50.000 BRT in le 70 parnikov z nad 34.000 BRT nosilnosti. Nato pa začne tonaža parnikov izredno hitro naraščati, jadrnice pa izginejo. Pomorski promet se skoncentrira v Trstu, medtem ko druga pristanišča v glavnem stagnirajo na ravni 18. stoletja. Tu je bilo leta 1913 registriranih 246 ladij z blizu 700.000 BRT, leto pozneje pa tonaža naraste že na 816.000 BRT, kar je bilo nad 7/8 vsega brodovja avstrijske polovice monarhije. Celotni pomorski in železniški promet je v Trstu leta 1913 dosegel 6,147.000 t. V pomorskem prometu Trsta je prevladoval nemški kapital (48 %), močan je bil tržaški italijanski kapital, toda tudi kapital jugoslovanskih ljudi, ki so po propadu jadrnic dolge plovbe prešli v Trst in se nato povečini poitalijančili, ni bil majhen; leta 1913 je še znašal 21 %.³

Posledica vsega tega je bila sprememba celotne strukture slovenskega gospodarstva. Številne panoge, ki so prej imele pomembno mesto v njem, so propadle. To velja npr. za fužinarstvo, ki je v glavnem do konca stoletja v novih razmerah zaradi nerentabilnosti povsem propadlo. Moderna železarska industrija, kolikor se je razvila na slovenskih tleh, je zrasla samo na tradicijah starega fužinarstva in v njem izvežbanih delavcev. Sicer pa so rudo in premog za plavže poslej uvažali. Mehanska revolucija, njej sledeča industrijska proizvodnja in uvoženi industrijski izdelki so vsa to dobo uničevali obrtnika. Propadle so cele, nekdanje zelo razvite obrti (npr. tkalska, predilniška, barvarska, usnjarska itd.). Tak položaj obrti je prisilil državne oblasti,

da so z novim obrtnim zakonom odpravile obrtno svobodo, uvedeno leta 1859, ker so skušale zavreti propadanje obrtnikov. Kakor so izginile stare oblike manufakturne in založniške proizvodnje, tako so bile tedaj uničene tudi stare oblike prometa, od katerega so živele večje množice ljudi, kakor pa jih je mogla zaposliti nova oblika prometa. S cest (blizu 3750 km državnih in deželnih), ki so poslej vso dobo obdržale pomen predvsem za krajevni promet, je izginil nekdanji živahen promet, propadle so številne občestne gostilne, črpuščne so bile poštno postaje ob njih, življenje ob njih je zamrlo. Celi podeželski predeli (Gorenjska, Notranjska, Kras) so izgubili dohodke zaradi po železnicah uničenega prevoznitva in tovorništva. Izginja tudi brodarstvo. Zaradi novih, cenejših in hitrejših prometnih sredstev so se podjetja osredotočila ob novih prometnih krajih ali v njihovi bližini. Šele tedaj nastajajo za naše razmere nekoliko večja industrijska središča. Velike delniške družbe, ki se javljajo od 60. let dalje, so položile roke na nekatere poslej poglavitne veje proizvodnje in so igrale v vsem nadaljnjem razvoju gospodarstva najpomembnejšo vlogo. Prav tako se je tudi velika trgovina koncentrirala ob glavni železniški progi. Tudi marsikatero prejšnje pomembno trgovsko središče je izgubilo svoj pomen. Močno pa je porasla prometna vloga Trsta, ki se je v nekaj desetletjih razvil v emporij velike habsburške monarhije. Šele od konca stoletja dalje se zelo dvigne vloga Trsta tudi kot industrijskega središča (tretjina prebivalstva živi od trgovine in prometa, tretjina od industrije). Pri rasti Trsta v velemesto in pristanišče evropskega ter svetovnega pomena je imelo precejšnjo vlogo tudi njegovo neposredno slovensko zaledje. Tako se je tržiško prebivalstvo v letih 1869—1910, ko je doseglo število 229.510, dvignilo z naravnim prirastkom le za 18%. Vse drugo so bili priseljenci, med njimi tudi veliko Slovencev. Pred prvo svetovno vojno je bil Trst največje slovensko mesto. V njem so leta 1910 našeli 56.916 Slovencev (Ljubljana z okolnimi urbaniziranimi naselji je štela le nekaj nad 50.000 prebivalcev).⁴

Trgovina se vedno bolj specializira in se deli na stroke. Trgovina na veliko in tranzitna trgovina sta postali domena predvsem tujega kapitala, vloga domačih grosistov prejšnjega obdobja je naglo padala.

Z novimi prometnimi potmi so se na široko odprla vrata tuji konkurenci in tujemu kapitalu na slovenska tla, ki je, kakor že rečeno, preokret v prometu tudi financiral. Vedno večja je bila prevlada tujega nemškega kapitala, zlasti z Dunaja, ki se je povezoval še z drugim zunanjim kapitalom (v prvih de-

setletjih francoskim, a nato s kapitalom iz Nemčije). Pri tem se je tudi nemški kapital iz slovenskih dežel povsem naslonil nanj, oziroma se je povezoval z njim. Tudi v Trstu, kjer je bil domači italijanski kapital precej močan, je gospodarstvo vse bolj prehajalo v roke nemškega kapitala. Nemška buržoazija je torej gospodarsko vedno bolj obvladovala slovenske dežele in si prek njih gradila most na Trst, na Jadran. Proti nemškemu kapitalu je bil slovenski kapital, ki je nastajal v manjši meri in ob hudem pritisku nadmočnega tujega kapitala, skoraj neobgljen in nemočen. Nadmoč tujega kapitala, ki se je večala z izkoriščanjem našega naravnega bogastva, je ovirala nastanek in razvoj slovenskega kapitala. Ob koncu dobe je bilo razmerje med njima približno 1:10, če upoštevamo samo vsote kapitala, vloženega v industrijo v slovenskih deželah.⁵

Bistveno se je menjala tudi agrarna gospodarska struktura. Rekli smo že, da se je kmečki gospodarski obrat šele po zemljiški odvezi povsem individualiziral. Še pomembnejše pa je bilo, da je tedaj podeželje zelo naglo izgubljalo neposredne povezave z neagrarnimi panogami, ki so bile tako značilne za prejšnja obdobja in ki so dajale možnost življenjske eksistence velikemu delu prebivalstva na vasi. Slovensko podeželje je dobilo mnogo bolj agraren značaj, kakor pa ga je imelo dotlej. Manufakturna in založniška proizvodnja, krajevno v veliki meri povezana na podeželje, a prav tako tudi na delovno silo z vasi, sta izginili. Vse bolj se je krčila tudi domača obrtna dejavnost, ki je bila mnogokje precej pomembna dodatna dejavnost vaškega prebivalstva.⁶ Ni več zaslužka od fužinarstva in z njim povezanih dejavnosti. Konec je tudi v prejšnjih stoletjih tako živahne kmečke trgovine. Kmet se vse bolj omejuje le na prodajo svojih pridelkov na lokalnem tržišču. Odpadli so zaslužki od prevoznitva in brodarstva zaradi revolucije v prometu. Velik del podeželskega prebivalstva je zaradi vsega tega izgubil večji ali manjši delež prejšnjega dodatnega zaslužka ali pa celo življenjsko eksistenco. Kmeta je pritisnila tudi močna tuja konkurenca. Tako je tudi pri nas v 60. in v začetku 70. let dotok ruskega in celo ameriškega žita na evropski trg vplival na znižanje cene temu tedaj za kmečko gospodarstvo važnemu pridelku. To znižanje cene je kmet občutil še toliko bolj, ker je moral ob istem času plačevati odškodnino za zemljiško odvezo. Uveljavljanje kapitalizma nasploh in še posebej na podeželju je občutil zlasti kmet, ki je tedaj izgubil vrsto prejšnjih dodatnih virov zaslužka in prihajal pod pritisk kapitalističnih tržnih in drugih odnosov. Zaradi tega in vrste drugih za kmeta neugod-

nih okoliščin (npr. prevladujoča drobna kmečka posest, visoki davki itd.) se je začelo propadanje slovenskega kmeta, ki je od 70. let dalje dobilo množični značaj. Sorazmerno počasna industrializacija na slovenskih tleh pa viška delovne sile s podeželja in ekspropriiranih kmetov ni mogla v celoti zaposliti. Slovensko ozemlje je zajelo množično izseljevanje v tujino in ne samo beg v mesta.

Neposredna posledica tega izseljevanja, ki se je usmerjalo zlasti v zahodnoevropske države in Sev. Ameriko — čeprav je seglo na vse kontinente — je bila, da je v vsem tem obdobju rast prebivalstva na slovenskem območju zaostajala za razvojem v Evropi sploh in v habsburški monarhiji posebej. Pri tem je bil naravni prirastek tudi v tem obdobju sorazmerno visok, čeprav se je nataliteta tedaj (hkrati seveda z mortaliteto) precej zmanjšala. Leta 1910 so Slovenci dosegli le 118,8 ‰ števila iz leta 1846, a v celotni monarhiji je v istem času prebivalstvo doseglo 157,5 ‰. Število Slovencev je v odnosu do števila prebivalcev monarhije vedno bolj padalo. Še leta 1880 je odstotek Slovencev v monarhiji bil 5,2 ‰, a leta 1910 je padel že na 4,5 ‰. Po statističnih ocenah se je izselilo iz sedanjega ozemlja SR Slovenije v letih 1850—1910 okoli 300.000 do 350.000 ljudi, kar je bilo 55 ‰ vsega naravnega prirastka, ki se računa na okoli 550.000. To pa je bila kar četrtina vsega prebivalstva Slovenije, ki je štela tedaj okoli 1.200.000 prebivalcev. Agrarna kriza, ki je zajela slovenskega kmeta, se kaže ob izseljevanju tudi kot eksistenčna kriza vsega slovenskega naroda. Odstotek kmečkega prebivalstva je zlasti od 80. let naprej naglo padal (na ozemlju današnje SR Slovenije je leta 1880 bilo še 81 ‰, leta 1910 že samo 67 ‰ kmetov), a odstotek mestnega je neprestano rasel. Leta 1910 je Ljubljana štela 41.700, Gorica 31.000, Celovec 29.000 in Maribor 28.000 prebivalcev; vsa druga mesta so bila mnogo manjša.⁷

Seveda se je stanje v kmetijstvu v vsem tem obdobju polagoma izboljševalo in je izginjala zaostalost prejšnje dobe. Po zemljiški odvezi je kmetijstvo napredovalo tako v tehničnem pogledu kakor tudi glede intenzivnejšega obdelovanja plodnega zemljišča. Praha se je popolnoma opuščala. Tudi srednji in mali kmetje so vedno bolj uporabljali železni plug, ki je okoli 1900 prevladal, in so z najosnovnejšimi stroji izboljševali svoj poljedelski obrat. V gnojenju je seveda prevladoval hlevski gnoj. Uporaba umetnega gnojila je bila še vedno majhna in omejena predvsem na veleposest in velike kmetije. Na veleposestvih se je sploh najhitreje uveljavljal modernejši način kmetijstva. Gojila so zelo pogosto, v nasprotju s kmetijami, samo manjše

število kultur in so obdelovala svojo zemljo predvsem z najeto delovno silo. Njim so počasi sledila velika kmečka posestva zlasti na Koroškem, Gorenjskem in tudi v nekaterih delih slovenske Štajerske. Ob koncu obdobja imajo veleposestva vse kapitalistične značilnosti: uporabljajo moderna tehnična sredstva, izvedla so specializacijo kultur in so delala z najeto delovno silo.

Zelo je v tem obdobju napredovalo vinarstvo in sadjarstvo. Toda najboljši vinogradi so bili v rokah veleposestnikov; neprestano se je večala njihova posest tudi v rokah meščanov, tujci pa so med njimi ponekod prevladovali. Sadjarstvo se je v nekaterih področjih, kakor npr. na Štajerskem, Goriškem pa tudi na Kranjskem in Koroškem zelo razmahnilo. Napredovala je živinoreja in se je počasi dvigalo število glav živine v posameznih panogah.

Gozdarstvo je bilo pri kmečkih gospodarstvih praviloma ekstenzivno še ves ta čas. Zato je mogel kmet, ki je imel na splošno le majhne površine gozdov, izrabiti gozd le enkrat na dolga desetletja. Pri redkih velikih kmetih z večjo površino gozdov in zlasti pri veleposestnikih, ki so si ob odpravljanju servitutov znali obdržati večji del najboljših gozdnih površin, pa je bil gozd stalno oskrbovan in jim je dajalo gozdarstvo stalen vir dohodkov.

Na vasi so v tem obdobju z redkimi izjemami izginile lesene hiše. Čim bolj gremo h koncu obdobja, tem bolj so bile hiše krite z opeko. Slamnato streho so dalj časa obdržala gospodarska poslopja. Kmet se je vedno bolj oblačil v kupljena oblačila in doma izdelana so izginjala. Vasi blizu mest so se začele že v večji meri urbanizirati in ponekod so jih začeli tudi šteti v širše mestno področje.

Površina obdelovalne oziroma kulturne zemlje sploh se v tem obdobju praktično skoraj ni povečala, vendar pa se je znotraj nje porazdelitev na posamezne kmetijske panoge precej spremenila. Še največ plodne zemlje so v tem času pridobili z regulacijskimi ukrepi, krčenje dejansko ni več prihajalo v poštev. Nasprotno, do konca stoletja so se gozdne površine celo nekoliko povečale. Še večje spremembe so nastale v izrabi obdelovalne zemlje v poljedelstvu. Poglavitne obdelovalne površine, njive, vrtovi in vinogradi, so se po zemljiški odvezi do konca obdobja precej povečale. Narasle so od 17,7 ‰ v letu 1870 na 21,3 ‰ v letu 1900. Njivske površine pa so se dejansko povečale za še višji odstotek, ker so se površine vinogradov v tem času zmanjšale. Tudi pašniki so se v tem obdobju še naprej zmanjševali, v precejšnji meri tudi kot posledica odpravljanja servitutnih pravic. Deloma so se na njihov račun povečale tudi gozd-

ne površine. V istih letih je bilo razmerje pašnikov in gozdov 23,9 % : 41,1 % oziroma 17,97 % : 43,96 %. Le malo, predvsem v korist njiv, so se zmanjšale površine travnikov: od 17,3 % v letu 1870 na 16,84 % v letu 1900. Na intenzivnejšo izrabo tal in boljše obdelovanje kažejo tudi spremenjena razmerja površin med posameznimi kulturami, ki jim moramo slediti v posameznih slovenskih deželah. Na slovenskem Štajerskem in Kranjskem so se proti koncu stoletja precej povečale površine, posejane s pšenico, krompirjem in krmilnimi rastlinami, upadale pa so površine, posejane s slabšimi zvrstmi žitaric (zlasti ječmenom in ovsom). S koruzo posejane površine so se na slovenskem Štajerskem povečale, na Kranjskem pa so se zmanjšale. Na intenzivnejše obdelovanje kaže tudi porast strniščnih pridelkov (zlasti ajde). Spremembe se javljajo tudi glede industrijskih rastlin. Lan in konoplja počasi izginjata iz seznama kulturnih rastlin slovenskega poljedelstva. Od začetka 60. let dalje pa se je vedno bolj širil hmelj. Sprva na večjem številu različnih področij (npr. v Savinjski dolini, okoli Slovenjegra Gradca, v Slovenskih goricah, Šmarju pri Jelšah), toda po letu 1895 se je hmelj uveljavil predvsem v Savinjski dolini, kjer je postajal deloma celo monokultura. Malo pred prvo svetovno vojno so ga gojili na okoli 1200 ha in so ga leta 1913 pridelali okoli 10.000 centov. Tehnično izboljšano in intenzivnejše obdelovanje je seveda dvigalo hektarski donos (samo za primer: hektarski donos pšenice je bil leta 1849 6,8 q, a v letih 1903/12 je bil povprečno 9,2 q), vendar je ta donos močno zaostajal za najbolj razvitimi habsburškimi deželami. Ker je zaradi rasti industrije naraščalo število mestnega prebivalstva in delavstva, je bil primanjkljaj žita vedno večji, kriti pa ga je bilo treba z uvozom iz tujine. Potem ko je vinogradništvo zaradi peronospore in nato še trtne uši utrpelo veliko škodo, so vinograde obnovili na podlagi ameriške trte

in je od 80. let dalje zopet hitro napredovalo. Vendar se je površina vinogradov z izjemo okoli leta 1895 postopoma zmanjševala. Toda kljub manjšanju površin se je odnos na hektar in celotni pridelek bistveno povečal. Ta razvoj seveda ni bil povsod enak. Največji uspeh so dosegli na slovenskem delu Štajerske, kjer je bilo 1913. leta 19.368 ha vinogradov, ki so v petletju 1904 do 1908 dali 755.175 hl vina. Na Kranjskem je površina vinogradov padla z 10.913 ha v letu 1870 na 9.799 ha v letu 1913: petletni donos pa se je dvignil od 231.696 hl v petletju 1875/9 na 235.409 hl v petletju 1904/8. Na Goriškem je ob neznatnem povečanju vinogradniških površin (za ok. 500 ha v istem obdobju na 6.425 ha) pridelek zelo narastel (od 89.825 na 124.739 ha).⁸

Po zemljiški odvezi se je z uveljavljanjem novih pasem (zlasti po 1870), z naprednejšim načinom krmljenja (kisla krma, rezanica itd.) in z dvigom hlevske živinoreje sploh, ki jo forsirajo kmetijske družbe in državne oblasti s posebnimi zakoni (npr. na Štajerskem leta 1868 in 1890; na Kranjskem leta 1890), živinoreja zelo dvignila. Poleg precejšnjega začasnega upada ob višku agrarne krize okoli leta 1900 kaže živinoreja v tem obdobju tudi neprestano upadanje ovčereje, ki se ob začetku 20. stoletja obdrži le v alpskem svetu, v Brkinih in Čičariji, in kozjereje (koze so npr. že leta 1875 prepovedali v kraških predelih). Močno pa se je dvigala prašičereja, v kateri so se slovenske dežele približale avstrijskemu poprečju, in prav tako tudi govedoreja (v zač. 20. stol. na Kranjskem 44,2 na km², avstrijski popreček 49,89 goved). V slovenske dežele so v tem času hodili kupovat živino ne samo iz monarhije, marveč tudi iz Nemčije in Italije. Konjereja se je do leta 1890 dvigala, nato pa je število konj stagniralo. Mule in osle so gojili le v Primorju. Razvoj in stanje živinoreje v avstrijskem delu slovenskega ozemlja — torej brez Prekmurja — kaže naslednja tabela:

	1869	1880	1890	1900	1910
govedo	562.046	622.692	643.740*	580.488	611.866*
konji	63.965	67.120	73.904	73.746	73.649
prašiči	287.647	342.823	402.305**	365.862	513.132**
ovce	299.623	258.785	172.345	172.142	76.800
koze	71.274	50.505	42.416	33.576	30.649
mule in osli	4.969	5.214	3.281	4.830	4.930

* Skupaj s Prekmurjem leta 1890 681.084 oziroma leta 1910 661.618 goved.

** Skupaj s Prekmurjem leta 1890 440.326 oziroma leta 1910 553.273 prašičev.

Ne glede na ta napredek kmetijstva pa je slovenski kmet v vsem tem obdobju propadal. Orisani dvig agrarne proizvodnje ni mogel nadomestiti izgub dohodkov, ki so sledile po

zemljiški odvezi v gospodarski strukturi na Slovenskem. Ker je kmetu v prvih dveh desetletjih po zemljiški odvezi zaradi odplačevanja odškodnine oziroma zaradi davkov in

zaradi nujnega vlaganja sredstev v svoj gospodarski obrat primanjkovalo denarja, se je že tedaj začelo zadolževanje podeželja. Izguba dohodkov po revoluciji v prometu, gospodarska kriza okoli leta 1873, konkurenca tujega žita in začasni upad vinogradništva so kmalu zatem kmeta še bolj prizadeli in kmečki dolgovi so tedaj močno narasli. Zadolžitev je tudi še pozneje naraščala in, ko je agrarna kriza prihajala v vrhunec, je bilo okoli leta 1890 na kmečkih posestih v slovenskih deželah vknjiženih za okoli 120 milijonov goldinarjev dolgov. Vsekakor je precej velik odstotek dolgov šel na račun izplačil dednih deležev in dot z grunta po zakonu o dedovanju iz leta 1868, po katerem dobe vsi otroci s posestva enake deleže. Na Kranjskem je tako iz tega naslova odpadlo kar 35 %, na Koroškem 28 %, na Štajerskem 21 %, a na Primorskem 10 % vseh dolgov. Ker so bili pogoji za posojila v hranilnicah zelo hudi in so bile obresti pri raznih oderuhih, kjer si je kmet sposojal denar, zelo visoke (pocprečno 15 do 60 %, a tudi 100 % in več), se je začelo gospodarsko propadanje kmetov v obsegu, ki smo ga že omenili. Samo na Kranjskem je v letih 1868 do 1893 prišlo na dražbo 10.190 kmetij ali skoraj sedmina vseh kmečkih gospodarstev oziroma povprečno 400 na leto. Čeprav je bilo število na dražbo danih kmetij na Štajerskem in Koroškem nekoliko manjše, je šlo torej na slovenskem ozemlju v tem obdobju izredno veliko število kmetij na boben. Posamezne kose zemlje pa so v velikem številu prodajali tudi kmetje sami, da bi se rešili popolnega propada. Pri tem kmečka zemlja ni prihajala samo v last velikih kmetov in veleposesti, temveč so jo kupovali tudi meščani, podjetniki, trgovci, advokati itd. in je prehajala v roke raznih bank. Ob severni etnični meji so si jo pridobivali tudi tuji nemški meščani in denarni zavodi pa tudi nemške raznarodovalne organizacije, ki so nanjo naseljevale nemške kmete pod ugodnimi pogoji.

V takih pogojih se je kmečka posest še bolj drobila in diferenciacija na vasi je še bolj napredovala. Medtem ko se je na eni strani krepila maloštevilna vaška buržoazija, je na drugi strani neprestano rastla drobna kmečka posest. To je pripeljalo do posestne slike, ki je bila tako značilna za slovensko ozemlje ob koncu obravnavanega obdobja. Leta 1902 so na Slovenskem povsem prevladala mala posestva. Na vsem slovenskem ozemlju brez Prekmurja in Beneške Slovenije je bilo 12,5 % kmečkih gospodarstev z manj kakor 0,5 ha zemlje in 23,3 % z zemljo od 0,5 do 2 ha, torej kar 35,8 % ali tretjina kmetov je imela manj zemlje, kakor je bilo potrebno za življenje. Zemlje od 2 do 5 ha je imelo

21,5 % kmečkih gospodarstev. Torej je imela več kakor polovica kmetov (57,3 %) najmanjša ali majhna posestva, na katerih so živo-tarili. Srednjo velikost od 5 do 10 ha je imelo 18 % kmetij, od 10 do 20 ha zemlje 15,3 %, velike kmetije od 20 do 50 ha so zavzemale le 7,8 % in so bile predvsem na področjih samotnih kmetij v gorskem svetu. Manjša veleposest do 100 ha je zavzemala 1,1 % zemlje, a veleposest z nad 100 ha površin le 0,5 % vseh kmetijskih površin. Seveda so bile precejšnje razlike po pokrajinah. Pa tudi kmetij enakih velikosti ne moremo vedno primerjati med seboj tako zaradi kvalitete zemljišč kakor zaradi možnosti za prodajo pridelkov. Največ je bilo majhne posesti do 5 ha na Primorskem in severovzhodnem Štajerskem, kjer je povsod bila v večini, najmanj pa na slovenskem Koroškem. V vsej koroški deželi je 3,1 % prebivalstva imelo 41 % celotne kmetijske površine. Zlasti v slabem položaju so bili viničarji na Štajerskem in deloma Kranjskem, ki so živeli na tuji zemlji in obdelovali tuje vinograde. Zasluzek so jim deloma plačevali v naturalijah. Podoben položaj so imeli kmečki delavci ali težaki na grofovskih veleposestvih v Prekmurju, kjer je bilo tudi zelo visoko število kmečkih gospodarstev do 2 ha velikosti. Tako razdrobljena, prevladujoča majhna posest seveda ni dajala dovolj možnosti za življenje vsem, ki so ostajali na njej. Mnogi, tudi gospodarji teh posestev, so hodili na sezonsko delo, so delali v dnini in se preživljali z drugim občasnim delom na vasi. Nastajal pa je v večjem številu na vasi tudi vaški proletariat, ne samo kot stalno zaposleni hlapci in dekline na veleposestvih in večjih kmetijah, marveč tudi kot občasno zaposleni in so se s težavo preživljali. Ne ravno majhno število je bilo domačih članov družine, ki so vse življenje ostali na domačiji, in tudi občinskih revežev, ki so hodili od hiše do hiše, ter beračev. Vsi ti so v nekem smislu morali ostati na vasi, ker v mestu, industriji, trgovini, prometu itd. niso dobili zaposlitve, v tujino pa iz različnih vzrokov niso hoteli ali mogli.⁸

Industrija in sploh celotno neagrarno gospodarstvo je raslo, kakor že rečeno, prepočasno, da bi našli v njem zaposlitve vsi, ki jih podeželje ni moglo preživeti. Vendar je ta trditve le relativna, to je, v odnosu do mase podeželskega prebivalstva, ki je bežalo v mesto (in tujino).

Na slovenskem Štajerskem in na Kranjskem je bilo po statističnih podatkih leta 1852 116 podjetij z okoli 6600 delavci, leta 1912 pa je bilo že 441 podjetij z okoli 36.200 zaposlenimi delavci. Ta dvig je bil časovno omejen predvsem na leta 1880 do 1910. Isti podatki kažejo tudi, da so bila podjetja sorazmerno

majhna. To pride še bolj do izraza, če ne upoštevamo majhnega števila res velikih podjetij v metalurgiji in rudarstvu z večjo koncentracijo proizvodnje in z okoli 2/7 vseh delavcev. Število podjetij v razmerju s številom prebivalstva pa je precej zaostajalo za avstrijskim povprečjem. Kljub prvotnemu upadanju obrti in propadu mnogih obrtnih panog je pozneje obrt, v veliki meri povezana z rastjo mest, precej narasla. Zlasti so se razvile gradbena, oblačilna, čevljarska in prav tako na novo nastajajoče razne tehnične, mehanične in druge obrti. V zgoraj omenjenih deželah je obrt od 13.427 delavnic z 22.600 zaposlenimi narasla na 22.657 delavnic z 42.300 zaposlenimi.⁹

Poglavitne industrijske panoge tako po vložnem kapitalu in koncentraciji proizvodnje kakor tudi po številu delavcev so bile rudarstvo in metalurgija¹⁰ ter lesna industrija. Prav to pa jasno kaže, kako se je tuj kapital usmerjal v eksploatacijo slovenskega naravnega bogastva. V rudarstvu je bilo v tem obdobju premogovništvo na prvem mestu in je nadomestilo povsem propadlo pridobivanje železa. V njem močno prevladuje leta 1873 tudi z dunajskim kapitalom ustanovljena Trboveljska premogokopna družba (TPD). V njej je do leta 1880 prevladal francoski kapital in je spravila v svoje roke večino in najpomembnejše premogovnike na slovenskih tleh in celo zunaj njih (poleg Trbovelj npr. že leta 1880 Zagorje in Hrastnik, leta 1885 Kočevje, a že 1881 Raša v Istri in 1885 Krapino v Hrvaškem Zagorju). Prehajala pa je tudi na drugo proizvodnjo (steklarne itd.). Poleg premogovnikov, ki jih je obvladala TPD, so nastali le še nekateri manjši (Velenje, Vremski Britof, Šentjanž). Zlasti naglo je rastla množina izkapanega premoga po zgradnji celotne južne železnice v rudnikih trboveljskega revirja. Od okoli 77.800 t leta 1858 je poskočila na okoli 1.107.400 t v letu 1913. Celotna proizvodnja premogovnikov na Slovenskem pa je leta 1913 pri blizu 7600 zaposlenih znašala okoli 1.400.000 t.¹¹ Rudnike svinca je že leta 1868 večinoma zajela delniška družba Bleiberger Bergwerks-Union, njen najvažnejši rudnik je bila Mežica, ki se je tehnično zelo razvijala. V Mežici so leta 1913 proizvedli skoraj 7000 t svinca in manjše količine molibdenovega in cinkovega koncentrata. Tudi rudnik živega srebra v Idriji je po letu 1880 doživel precejšen tehničen napredek, ki je omogočil večjo proizvodnjo kljub vedno nižjemu odstotku kovine v rudi. Leta 1913 je bilo v rudniku zaposlenih skoraj 1300 delavcev in proizvodnja živega srebra je dosegla okoli 8.200 q (pri 1,3 milijona q rude).¹²

Med železarskimi podjetji so bila večjega pomena štiri: na Jesenicah, v Štorah, na Rav-

nah in v Prevaljah, ki pa je bilo konec 90. let preneseno na Zgornje Štajersko. Seveda so v tem obdobju nastajala tudi druga, nova, vendar manjša železarska podjetja. Jeseniško železarno je ustvarila Kranjska industrijska družba (najprej domači nemški, nato tuji dunajski in berlinski kapital), ustanovljena leta 1869, potem ko je povezala stare propadajoče fužine v novo podjetje. V moderno železarno jo je spremenil šele dunajski in berlinski kapital, ki je podjetje s svojim posegom (1880) rešil iz krize. Preusmerjala se je v predelovalne obrate (valjarna, žičarna) s pomočjo martinovk. Naglo je rastla zlasti potem, ko se je povezala z modernim plavžarskim središčem, ki ga je ista družba zgradila leta 1897 v Škednju pri Trstu, kamor je rudo in premog oziroma koks uvažala po morju in proizvodnjo močno pocenila. V treh plavžih je bila tu proizvodnja surovega železa leta 1913 že 1,1 milijona centov.¹³ KID je zalagala velik del tudi drugih železarn s surovim železom. Železarna na Ravnah se je po zgraditvi martinovk (1881) preusmerila predvsem v proizvodnjo jekla in je leta 1890 imela 320 delavcev. Železarna Štore, ki se je dvignila šele po letu 1877, ko jo je prevzel dunajskograški kapital, je osredotočila dejavnost predvsem na valjarno in livarno. Vsa druga manjša, starejša in tedaj nastajajoča podjetja so vezala svoj obstoj na razno specifično proizvodnjo predvsem za domačo potrošnjo. Taka so bile razne livarne, tovarne za poljedelsko orodje (zlasti za kose in srpe), razne strojne tovarne, tovarne ključavnic, emajlirane posode itd.¹⁴ Posebej je v metalni industriji omeniti še topilnico bakra v Slovenski Bistrici (1870) in cinkarno v Celju (1873), ki je leta 1913 imela 100 delavcev ter 14.000 q cinka in 2000 q cinkovega prahu proizvodnje.

Lesna industrija je bila v največji meri vezana na izdelovanje polfabrikatov, v veliki meri še na osnovi vodnih žag, ki jih je bilo na slovenskem ozemlju leta 1913 še okoli 2500. Tudi parne žage (leta 1913: 35), ki so se razvijale predvsem po letu 1870, so se le deloma vezale s proizvodnjo končnih izdelkov. Tako so v Verdu delali parkete, a v Pivki vezane plošče. Druga podjetja te vrste so izdelovala čevljarska kopita, merila, impregniran les, plutovinaste izdelke in tudi pohištvo (npr. Duplica, leta 1910). Vendar so v proizvodnji pohištva ves čas prevladovali mizarji, ki so se ponekod osredotočili v večjem številu (Solkan pri Gorici, Šentvid pri Ljubljani). Tovarne papirja v Vevčah, Radečah in Goričanah so se v veliki meri modernizirale in deloma tudi specializirale. Vevče z Goričanami, ki ju je povezala graška družba Leykam-Josefstahl (prevlada dunajskega kapitala, družba je že leta 1887 kupila tudi pa-

pirnico v Podgori pri Gorici), sta leta 1912 proizvedli že 1218 vagonov papirja; tovarna celuloze v Goričanah pa še posebej producira lesovino in celulozo (leta 1914: 140 oziroma 198 vagonov).¹⁵

Večja kemična industrija — seveda v slovenskih razmerjih — je nastajala šele v drugi polovici 19. stoletja, vendar je šele s tovarno v Rušah tik pred razpadom monarhije dobila tedaj edino bazično podjetje. Sicer pa so bile v tej stroki le tovarne, ki so proizvajale predvsem končne produkte (milo, klej, smodnik, barve, oksidi, loščila itd.). Le redke so dajale surovine za druge tovarne (npr. tovarna kemičnih izdelkov v Hrastniku žvepleno in solno kislino, kalijev soliter, superfosfat, sodo, kromove soli itd.). Po propadu steklarskih podjetij na Pohorju sta obratovali le steklarni v Zagorju in Hrastniku.

Tekstilna industrija je imela eno središče v Ljubljani (predilnica in tkalnica, ki dela do leta 1910; tovarna trikotaže od leta 1899), drugo pa v Preboldu, kjer je po letu 1886 ostala tkalnica, predilnico pa so prenesli v Litijo. Leto poprej je nastala velika predilnica in tkalnica tudi v Trziču. Več manjših podjetij te stroke je bilo še v drugih podeželskih krajih.¹⁶

Poleg usnjarne v Šoštanju in Kranju (1830) so nastale v tem obdobju še usnjarne v Šmartnem pri Litiji, Konjicah in Ljubljani; v Trziču pa je poleg usnjarne delala tudi tovarna čevljev (1911). Večji obseg je dobivala tudi industrija gradbenega materiala. Zelo številne pekarnice so nastajale zlasti v bližini večjih mest. Precej pogoste so bile tudi apnenice, cementarne pa so nastale v Trbovljah (1873), na Zidanem mostu, v Kamniku in na Dovjem. Ob posameznih večjih (npr. tobačna tovarna v Ljubljani) in vrste manjših tovarn raznih strok (npr. tovarne klobukov, slamnikov, dežnikov itd.) se je uveljavljala tudi raznovrstna prehrabena industrija (parni in valjni mlini, tovarne testenin, pivovarne, oljarne, tovarne za ribje konzerve, za predelavo mesa, tovarne čokolade in bonbonov, tovarna žitne kave itd.).

V industrijo se je začela že ob koncu 19. stoletja uvajati tudi električna energija. Poleg central, ki so služile za mestno razsvetljava, so se javljale majhne centrale tudi v nekaterih podjetjih. Prva večja hidrocentrala, s katero bi mogli označiti začetek elektrifikacije slovenskega ozemlja, pa je bila zgrajena v Završnici (2500 KW) šele v letih 1912—15 na deželne stroške. V istih letih so gradili tudi že hidrocentralo na Dravi pri Fali. Stekla je šele leta 1918 in je dajala s sedmimi turbinami 35.150 KW. Toda zalagala in krila naj bi potrebe industrije v Gradcu (in celo Dunaju).¹⁷

Velika večina vsega neagrarnega gospodarstva je bila v rokah tujega kapitala. Iz tega povsem jasno sledi, kako težak in dolgotrajen, a hkrati tudi le deloma uspešen je bil boj za formiranje slovenskega kapitala. Njegov nastanek in organizacija pa sta bila največje važnosti ne samo za slovensko gospodarstvo, marveč hkrati tudi za obstoj slovenske samobitnosti.¹⁸

Na Slovenskem so sicer že zgodaj nastajale deželne hranilnice (npr. Kranjska hranilnica, ustanovljena leta 1820), od začetka 60. let dalje pa tudi mestne in okrajne hranilnice. Toda bile so večinoma nemške. Tudi Kranjska hranilnica je bila v rokah ljubljanskih nemških grosistov. Mestne hranilnice pa so obvladali Slovenci predvsem tam, kjer so tudi v občinskih svetih imeli večino. Tako je bilo leta 1913 med 25 mestnimi hranilnicami le 13 v slovenskih rokah. Ti zavodi so zbirali kapital predvsem v obliki vlog, ki so jih nato vlagali v hipotekarne kredite. Ko je propadel velikopotezni načrt z ustanovitvijo slovenske zavarovalne banke (Prva občna zavarovalna banka Slovenija) v začetku 70. let, so Slovenci prenesli težišče na zadružne hranilnice in druge zadružne organizacije, ki so bile za nastanek slovenskega kapitala zelo pomembne. V interesu gospodarske osamosvojitve Slovencev pred nemškim kapitalom in z namenom, da podpirajo dvig slovenske industrije, obrti in trgovine, so začele leta 1872 nastajati zadružne hranilnice po češkem vzoru in po sistemu Schultze-Delitsch. Do leta 1894 je zraslo že 81 takih kreditnih hranilnic. Ker te zadruge niso v večji meri prišle v poštev za kreditiranje v vedno večjo krizo padajočega kmeta, so od leta 1894 dalje nastajale kot oblika kmečke samopomoči zadružne hranilnice in posojilnice po Reifeisnovem vzoru in številne druge zadruge. Do leta 1910 je število teh hranilnic zrastle v slovenskih deželah že na okoli 560 in njihov kapital je narasel na več kot 200 milijonov kron. Toda tudi ta množina kapitala, ki je bila mnogokrat večja od slovenskega kapitala, vloženege v industrijo, ni mogla več kakor samo zavreti agrarno krizo in izseljevanje slovenskih ljudi v tujino. Če ne bi bilo prve svetovne vojne, bi agrarna kriza trajala dalje in z njo tudi kriza vsega slovenskega naroda. Toda prav ti dve zgoraj omenjeni zadružni akciji sta ustvarili vendar toliko močan kapital (v okviru obeh glavnih političnih strank, liberalne in klerikalne), da je ob koncu tega obdobja začel ustvarjati že zametke slovenskega finančnega kapitala in torej tudi zametke finančne oligarhije v malem.¹⁹

V pravo bančno poslovanje so Slovenci ponovno posegli, tokrat uspešno, šele leta 1900, ko so ob podpori tudi češkega kapitala usta-

novili Ljubljansko kreditno banko s 500.000 kron glavnice. Po prvih težavah se je banka hitro razvijala, se povezovala z drugimi bankami in ustanovila več podružnic na Slovenskem (Celovec, Trst, Gorica, Celje) pa tudi v Dalmaciji (Split, 1902) in Bosni (Sarajevo, 1910). Leta 1912 je banka imela že 8 milijonov kron glavnice, milijon kron rezervnih fondov in je razpolagala s 13 milijoni kron vlog. V Trstu se je slovenski kapital povezal s hrvatskim v leta 1905 ustanovljeni Jadranski banki. Slovenski bančni kapital (sem ni šteta podružnica Ljubljanske kreditne banke) je bil v odnosu do italijanskega v Trstu kar precej močan. Tako so leta 1913 imele italijanske banke okoli 17 milijonov kron kapitala in rezerv, 52 milijonov kron vlog in okoli 116 milijonov kron prometa, slovenski in hrvatski denarni zavodi pa so imeli 9 milijonov kron kapitala, 20 milijonov kron vlog in okoli 51 milijonov kron prometa.

Ne glede na opisani porast slovenskega kapitala, ki se je akumuliral tudi še drugače, pa je tuji kapital v celoti obvladal vse velike investicije v slovenskih deželah. Kakšno je bilo stanje, samo en primer. V industrijskih naložbah je bilo leta 1907 skupaj v slovenskih deželah in v Dalmaciji vključenih 49 delniških družb s 119,36 milijona kron kapitala, toda od tega je na slovenski in hrvatski kapital odpadla le vsota 4,8 milijona kron.²⁰ Kapital, ki je dominiral na Slovenskem, je bil predvsem nemški, manj italijanski in drugi. Med nemškim kapitalom pa je močno prevladoval tisti zunaj slovenskega ozemlja, iz habsburške monarhije in iz Nemčije. Vodilno vlogo je vsekakor imel dunajski kapital, vendar v povezavi z nemškim rajhovskim in drugim evropskim kapitalom. Tudi nemški kapital iz slovenskih dežel je bil z njim precej povezan. Italijanski kapital (seveda iz habsburške monarhije) je bil precej močan v Trstu in tudi v Gorici. Toda vlogo, ki jo je imel prej tržaški italijanski kapital v slovenskem gospodarskem življenju, je v tem času povsem izgubil v korist nemškega kapitala.

Zato je, razumljivo, bila tudi gospodarska rast slovenskega naroda počasna. Le počasi je rastla slovenska buržoazija in slovensko narodno gibanje je bilo ves ta čas izpostavljeno tujemu, predvsem nemškemu gospodarskemu, političnemu in kulturnemu pritisku. Slovenski kapital v odnosu do tujega, predvsem nemškega kapitala, kakor že rečeno, ves čas v podrejenem položaju, ni bil dovolj močan, da bi mogel iti v širšo gospodarsko dejavnost, zajemajoč celotno slovensko ozemlje. Na Primorskem je bil slovenski kapital ob koncu dobe vendar toliko močan, da se je uspešno ustavljal pritisku italijanskega. Tudi na Kranjskem, v osrednji slovenski deželi, je bilo

še mogoče dovolj uspešno reševati vsaj nekatere slovenske gospodarske probleme. Na slovenskem Štajerskem je bilo to že nemogoče in je tudi v posameznih najvažnejših mestih (Maribor, Celje, Ptuj itd.) domači nemški kapital bil precej močnejši od slovenskega, čeprav so Slovenci v njih po številu precej nadkriljevali Nemce in nemškutarje. Še slabše je bilo stanje na Koroškem, kjer je bil slovenski kapital med vsemi slovenskimi deželami najšibkejši.

V splošni krizi slovenskega naroda so se v takih razmerah Slovincem vedno bolj ožile možnosti za razvoj. Pod nemškim pritiskom so Slovenci od srede 19. stoletja dalje začeli zopet izgubljati na Koroškem in Štajerskem svoje narodnostno ozemlje. Severna etnična meja se je umikala počasi proti jugu (npr. severno od Celovca, v okolici Beljaka, v Apaški dolini itd.). V slovenskem narodnem gibanju je pri vseh političnih grupacijah vedno bolj dozorevala misel, da je rešitev slovenske narodne samobitnosti v povezavi z drugimi jugoslovanskimi narodi. Končna rešitev je bila ob razbitju monarhije nastala samostojna država Srbov, Hrvatov in Slovencev. Z njo pa so bile dane nove perspektive za razvoj slovenskega naroda.²¹

OPOMBE

1. W. Schiff, Österreichs Agrarpolitik seit Grundentlastung, Tübingen 1898; isti, Die Regulierung und Ablösung der Wald- und Weide-Servituten, v Geschichte der Österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848—1898, Wien 1899; A. Krošl, Zemljiška odveza na Kranjskem, Ljubljana 1941; razpravi M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964, in Razkroj fevdalne agrarne strukture in prehod na individualizirano kmetijstvo na Kranjskem. Kronika 8 (1960); V. Novak, Odkup in ureditev služnostnih pašnih pravik v Bohinju (Slovenija), Zbornik razprav filozofske fakultete, Ljubljana 1955. — 2. I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968; vrsto prog je opisal J. Jenko v Kroniki 7. — 11,13 (1959—63, 1965) in drugje; omeniti je tudi zbornik Sto godina željeznica Jugoslavije, Beograd 1951. O gospodarskem razvoju sploh B. Grafenauer, Slovenija — Gospodarstvo Slovencev med 1800 in 1918, glej geslo Slovenija v JE 7. — 3. Prim. F. Gestrin, Pregled pomorstva v Slovenskem Primorju. Pomorski zbornik II, Zagreb 1962, str. 1499 sl. in tam navedeno literaturo. — 4. V. Novak — F. Zwitter (redaktori), Oko Trsta, Beograd 1945; L. Berce, Budućnost Trsta u svetlu njegove prošlosti, Beograd 1964; I. Mihovilović, Trst problem dana, Zagreb 1951; F. Gestrin, Pregled pomorstva v Slovenskem Primorju, o. c. — 5. F. Gestrin — V. Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana 1966. — 6. I. Mohorič, Problematika domače obrti v zadnjem stoletju, Slovenski etno-

- graf 3—4 (1951). — 7. Poleg literature, navedene v prejšnji številki Kronike, glej še J. A. Arnez, Slovenia in European Affairs. Reflections on Slovenian Political History, New York — Washington 1958; za izseljenstvo J. Zavertnik, Ameriški Slovenci, Chicago 1925 in S. Lipoglavšek—Rakovec, Slovenski izseljenci, Geografski vestnik 22 (1950), str. 3 sl.; Ž. Sifrer, Izseljevanje s slovenskega ozemlja, Prikazi 2 (1962). — 8. Glej zgoraj navedene avtorje: B. Grafenauer, M. Britovšek in V. Novak (tabela); poleg tega še J. Vošnjak, Socialni problem in kmetski stan, Letopis Matice Slovenske, Ljubljana 1885; Socialni problemi slovenske vasi I (I. Pirc—F. Baš) in II (H. Maister F. Uratnik), Ljubljana 1938; Narodopisje Slovencev I—II, Ljubljana 1944, 1952 ter V. Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960, s tam navedeno literaturo; I. Vrišer, Goriška Brda, Geografski zbornik, Ljubljana 1954; J. Pleterski, Gospodarski faktorji narodnega in političnega usmerjanja kmečkega prebivalstva na Slovenskem Koroškem v letih 1848—1914, Razprave in gradivo 3, (1963); F. Posch (Herausgeber), Der steirische Bauer, Graz 1966. — 9. Prim. B. Grafenauer, Slovenija — Gospodarstvo, JE 7. — 10. V. Simič, Istorjski razvoj našega rudarstva, Beograd 1951. I. Čemšiga, Rudarstvo LR Slovenije, Ljubljana 1959. — 11. J. Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, I. Od početka do 1918, Trbovlje 1958; I. Vrišer, Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik, Ljubljana 1963. — 12. Rudnik živega srebra v Idriji, Idrija 1960. — 13. Jeklo in ljudje, Jeseniški zbornik I, Jesenice 1964. — 14. Prim. I. Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Tržiču I.—III. Tržič 1957—65; Med Peco in Pohorjem, Maribor 1965. — 15. J. Šorn, Razvoj papirnice Vevče, Ljubljana 1956; prim. še avtorjeve razprave v ZČ 8 (1954) in 12/13 (1958/9). — 16. Za razvoj tekstilne industrije tega časa glej Tekstilci Jugoslavije, Zagreb 1966, str. 403—525; F. Kresal, Razvoj predilnice Litija ob 75. obletnici, Litija 1961. — 17. Prim. Die Grossindustrie Österreichs I—IV. Wien 1908—10. — 18. Prim. J. Križek, Die wirtschaftlichen Grundzüge des Österreichischungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900—1914), Praha 1963; A. Billimović, Nekoliko podatkov o delniških družbah v Sloveniji, Zbornik znanstvenih razprav 4 (1925). — 19. D. Schauer, Prva doba našega združništva, Ljubljana 1945; A. Ogris, Regulativne hranilnice, Prispevki h gospodarski statistiki Slovenije, Ljubljana 1928; isti, Statistika kreditnih zadrug v Sloveniji za poslovno leto 1926, Zbornik znanstvenih razprav 6 (1928). — 20. Prim. B. Grafenauer, o. c. — 21. Prim. F. Zwitter, Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg, Beograd 1960; nekoliko razširjeno delo je izšlo v slovenščini pod naslovom Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962; isti, Die Nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1910, Budapest 1967; M. Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965; D. Biber, Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskima vojnama v letih 1912—1913, Istorija XX veka 1 (1959).

